

УДК 94(477.51):725:05«19/20»

ІСТОРІЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ САДИБИ КОЧУБЕЇВ У БАТУРИНІ
(СЕРЕДИНА ХІХ–ХХ СТ.)

Руслана Огієвська

завідувач відділу

«Садиба Кочубеїв»

НІКЗ «Гетьманська столиця»

Мета дослідження полягає в реконструкції етапів заходів зі збереження садиби Кочубеїв в Батурині у середині ХІХ–ХХ ст. та проведених реставрацій.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше систематизовано та проаналізовано історію заходів зі збереження садиби Кочубеїв у Батурині упродовж 150 років. Введено до наукового обігу інформацію з раніше не відомих документів. Під час публікації було використано загальнонаукові методи історичного дослідження.

Висновки: автором розглянуто історію збереження пам'ятки ХVІІ ст. – садиби Кочубеїв у Батурині. На основі писемних джерел встановлено, що від середини ХІХ і до початку ХХ ст. садибою опікувалися представники родини Кочубеїв. У 1920-х рр. про неї дбали батуринські пасічники, які здійснили першу музеєфікацію. Наступний важливий етап припав на повоєнні роки, коли завдяки заходам української громадськості було виділено кошти та проведено реставрацію пам'ятки. У зв'язку із браком писемних джерел дана тема не розкрита в повному обсязі і потребує подальшого дослідження.

Ключові слова: садиба Кочубеїв, парк, реставрація, музей, Батурин.

The purpose of the research is to reconstruct the stages of the Kochubeys' estate preservation in Baturin in the middle of the 19th and 20th centuries and conducted restorations.

The scientific novelty of the work lies in the fact that the history of the Kochubeys' estate preservation measures in Baturin for 150 years is systematized and analyzed for the first time. The information from previously unknown documents is introduced into scientific circulation. The general scientific methods of the historical research are used during the publication.

Conclusions: *the author considers the history of the 17th century landmark – the Kochubeys' estate in Baturin. Based on written sources it is established that from the middle of the 19th century and to the beginning of the 20th century the Kochubeys' family members look after the estate. In the 1920s, the Baturin beekeepers, who make the first museumification, take care of the estate. The next important stage is in the postwar years, when thanks to the actions of the Ukrainian public, funds are set aside and the landmark's restoration is conducted. Due to the lack of the written sources, this topic is not fully disclosed and requires further research.*

Key words: *Kochubey's estate, Kochubey's park, restoration, museum, Baturyn.*

Батурин упродовж 53-х років своєї історії був гетьманською столицею, резиденцією гетьманів Дем'яна Ігнатовича, Івана Самойловича, Івана Мазепи, Кирила Розумовського. У Батурині дислокувалися козацькі військові формування, знаходилися склади із зброєю, артилерія. Окрасою Батурина були муровані і дерев'яні храми. Окрім гетьманів у Батурині мали свої садиби представники козацької старшини різних рангів – від сотенної до генеральної. У них представники гетьманського уряду не лише мешкали разом із своїми родинами, а й виконували свої посадові обов'язки.

До сьогодні у Батурині зберігся унікальний комплекс пам'яток – парк «Кочубеївський» (пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення, охор. № I/17–578) та будинок генерального судді Василя Кочубея (пам'ятка архітектури національного значення, охор. № 1770 Чн), що розташовані по

вулиці Гетьманська, 74 і займають територію пам'ятки археології XVII–XVIII ст. «Садиба Кочубея».

Історія цієї садиби пов'язана з представниками вищої урядової старшини Війська Запорозького. Першим її власником був Василь Кочубей – генеральний писар (1687–1700) та генеральний суддя (1700–1708) в уряді гетьмана Івана Мазепи. Майже 70 років садибою володіли Розумовські: спочатку Кирило Розумовський, а потім – його син Андрій. У 1836 р. батуринська економія відійшла до державної казни.

Документальних джерел про стан садиби Кочубеїв від середини XIX до другої половини XX ст. збереглося небагато. Проте в сукупності з наративними джерелами вони дозволяють реконструювати історію пам'ятки упродовж 150 років її історії.

У середині XIX ст. садиба Кочубеїв в Батурині знаходилася у відомстві Міністерства державного майна. Стан її був занедбаним, про що свідчить лист чиновника Міністерства державного майна П. Халанського до А. Кочубея (1790–1878) від 8 серпня 1856 р.: «Садибний ґрунт із садом, званий Кочубеївщина, знаходиться Чернігівській губернії Конотопського повіту у містечку Батурин при поштовій дорозі, що прилягає від м. Чернігова до м. Полтави. На цій садибі залишився один кут кам'яного будинку, що належав, за переказами старожилів, Василю Леонтійовичу Кочубею. Вигляд і старовинна архітектура цієї будівлі свідчать про її давнину» [1, с. 170].

Садибну забудову чекала повільна руйнація аж до повного знищення, як то було з іншими пам'ятками архітектури доби Гетьманщини. Але завдяки Петру Кочубею (1825–1892), який шанував пам'ять своїх предків і розумів історичну цінність батуринської садиби, вона була викуплена з державної казни, відреставрована і збережена для наступних поколінь. «Року 1859, вересня 30-го дня, Управління державного майна продало лейб-гвардії капітану та кавалеру Петру Аркадійовичу Кочубею садибу, звану Кочубеївщиною, в Батуринському казенному маєтку Чернігівської губернії

Конотопського повіту» [1, с. 171]. Петро Кочубей здійснив реконструкцію будинку, під час якої було зруйновано кахляні печі XVII ст., замінено барокові склепіння світлиць на горизонтальні стелі. Старі стіни по зовнішньому периметру були обкладені новою кладкою, а на двох фасадах добудовано невеликі виступи.

Садиба перебувала у власності родини Кочубеїв до початку XX ст., про що свідчать писемні джерела. Зокрема, М. Костомаров, який у 1878 р. відвідав Батурина, записав у своєму тревелозі, що двір генерального судді Кочубея залишається у володінні одного з його нащадків. Двір цей знаходився в тій частині містечка, яка була за межею власне міста... Будинок кам'яний, одноповерховий, на декілька кімнат зі склепіннями. Під ним – підвал, на стелі якого видно залізні кільця... За будинком – великий сад, де крім садових, безліч лісових дерев. Він дуже тінистий і занедбаний...» [2, с. 323–324]. У 1894 р. до Батурина здійснив подорож М. Шугуров. Свої враження про садибу Кочубеїв він опублікував на сторінках «Київської старовини»: «Старовинний кам'яний одноповерховий будинок, за яким видно старий сад. Це – колишня садиба генерального судді В.Л. Кочубея. Будинок, мабуть, реставрувався і настільки гарно підтримується, що в ньому і зараз можна мешкати» [2, с. 332]. І. Іноземцев у 1898 р., свідчив, що недалеко від палацу Розумовського, на самому виїзді з Батурина простягнувся великий тінистий сад Кочубея... Серед саду видніється кам'яний біленький будинок, покритий залізом, пофарбований в червоний колір... Сад цей належав і належить Кочубеям [2, с. 345].

Відомості про стан садиби Кочубеїв на початку XX ст. висвітлює допис газети «Рада» за 1911 р.: «Садиба Кочубеїв обнесена тинем і обсаджена тінистим садом. Сад Кочубея займає аж 18 дес. землі. Тепер це занедбаний гай. Фруктові дерева вже заглушив гіллястий в'яз. Доріжки, стежки теж позаростали всіляким зіллям та бур'яном. Лише в ряд посаджені дерева та широкі довгі алеї, роблені під пильним наглядом хазяйського ока, нагадують,

що раніше тут було зовсім інше, що життя було тут ключем... Посеред гаю стоїть біленький кам'яний, критий залізом, пофарбованим в зелений колір, будинок. Сторож відімкнув двері і ми увійшли в середину. Не дуже давно був ремонт будинку, а через це стіни всі побілені. Замість колишнього паркету – поміст, зроблений з дощок. Двері теж нові, простенькі. Стіни товсті, грубі, не рушені і полишені такими, як і були. Замки і ручки в дверях – старі, зі дзвоном, ті самі, що були й тоді, як жив тут Кочубей. Печі теж кочубеївські. Вікна великі, венеціанські, в старому стилі. От і та кімната, де був кабінет генерального судді Кочубея. Із кабінету невеличкі двері ведуть в опочивальню. Тепер ці двері зацегловані. Небагато й меблів зосталось з кочубеївської розкішної кімнатної обстановки. Невеличка канапка з червоного дерева, оббита якоюсь барвистою потрухлою матерією. Стіл кабінетний, приблизно сажень завдовжки і пів – завширшки, теж в окладі червоного дерева. Дошка столу оббита зеленою шкірою з різними, позатираними вже трохи, візерунками і позолоченими краями. Невеличка дубова шафа з старовинним (зі дзвоном) замком. Оце і все з того, що збереглося із колишніх розкішних меблів Кочубея. Без сумніву, багато з цього позабирали собі нащадки Кочубея, що держать при будинкові сторожа, дякуючи якому останній утримується в чистоті і порядку: кімнати чистенькі, світленькі, позамітані» [2, с. 389].

В результаті подій Російської революції 1917 р. та падіння Української держави (1918 р.) родина власника будинку у Батурині В.П. Кочубея вимушено емігрувала за кордон. Садиба залишилася без господарів і поступово занепадала.

У 1923 р. піднімалося питання про необхідність охорони пам'яток архітектури в Батурині, про що повідомляють губполітпросвіті: «єдиний будинок в Батурині, що зберігся під час меншиківського погрому в 1708 р., – стоїть без вікон, з поруйнованими печами, в запустінні. Історичні меблі, що в ньому зберігалися, – розкрадені. Парк, що поряд з будинком, і знаходиться у

відомстві місцевого ліському, по-варварськи вирубується...» [2, с. 484]. Зі звіту окружних і районних музеїв за 1923 р., який зберігається в Державному архіві Сумської області, дізнаємося, що були плани навіть знести будівлю: «Здійснювались заходи щодо охорони будинку В. Кочубея в Батурині... Батуринським Райвиконкомом виявлено розкрадання – це були колоди з підвалу. По відношенню до злодіїв застосовано заходи покарання. Завдяки сприянню Губполітосвіти вдалося призупинити знесення будинку Кочубея. Меблі передані на зберігання. Два крісла з будинку В. Кочубея, а також крісло дворян Кочубеїв, тепер знаходяться в історико-археологічному відділі Конотопського музею» [3, арк. 10].

У 1925 р. зусиллями членів Батуринського товариства бджолярів, з нагоди 150-ї річниці від дня народження бджоляра Петра Прокоповича (1775–1850) у будинку В. Кочубея відкрився музей. Відкриттю цього музейного закладу передувала низка заходів. 18 лютого 1924 р. Чернігівська губполітпросвіта звернулася до Конотопської окрполітпросвіти відкомандирувати в Батурин М. Вайнштейна для організації в будинку В. Кочубея музею старовини імені П. Прокоповича [3, арк. 27зв.]. 22 лютого 1924 р. в Батурині була створена комісія, до якої входили: з одного боку – завідуючий райземуправління Худотеплов та представники райземуправління Усовський і Корожкевич. З другого боку – голова Конотопської окрполітпросвіти Вайнштейн. Оглянувши садибу Кочубеїв, комісія склала акт з її описом: «Парк 4 десятини, під городом 2 десятини і садиби 1200 квадратних сажнів. Всього 6 десятин 1200 квадратних сажнів з будівлями (10 га)». Того ж таки року голова окрполітпросвіти М. Вайнштейн склав документ, який містить детальний опис батуринської садиби Кочубеїв:

«І. В парку вирубано до 80 дерев. Залишилось сто двадцять два дерева, з яких 44 старих і 78 молодих.

ІІ. Будинок жилий, кам'яний під залізним дахом, зношеність 25%. Сходинок підвалу і скло на вікнах будинку відносяться до XVII ст. В

будинку 7 кімнат, 1 передня, 2 комори, 1 коридор. Під будинком підвал із 2-х кімнат: одна розміром 8 х 12 аршин (5,7 х 8,55 м), друга 6 х 8 аршин (4,26 х 5,7 м). Все приміщення збережене. Всі двері і вікна збережені за винятком двох вікон і одних дверей. Засовів на вікнах та дверях немає. Скло вибито на 50%, печі частково зруйновано, приладів немає. Підлога дерев'яна, фарба стерта, підвали збережені, частина сходів зруйновані. Фарба на даху обсипалася, других віконних рам немає.

III. Хлів дерев'яний, дощатий, фарбований, під залізним дахом, має 4 відділення. Споруда збереглася.

IV. Будинок житловий (сторожка) під солом'яним дахом. Будівля стара. У будинку 2 кімнати та одні сіни, двері та вікна збереглися, підлога земляна» [3, арк. 218–219зв.].

Висновок комісії з описом садиби Кочубеїв та дозвіл на 9-річну оренду, того ж таки року було передано голові товариства бджолярів В. Дубраві. За умовами оренди, упродовж наступних 2 років членами товариства в будинку були повністю засклені вікна, зроблено опалення, перекрито дах будинку, а навколо садиби зроблено довгий паркан і в'їзні ворота [4, с. 20]. У 1932 р., в ході суцільної колективізації Батуринське товариство бджолярів де-юре було ліквідоване, відтак припинив своє існування і музей бджільництва.

Під час бойових дій та окупації Батурина нацистськими військами у роки Другої світової війни (1941–1943) будинок генерального судді В.Кочубея і парк зазнали значних пошкоджень. У будинку було втрачено дах, вікна, двері, опалювальні пристрої, підлоги...

В повоєнний період пріоритетом держави було відновлення народного господарства. Після загальної ревізії пам'яток УРСР проведення заходів із їх збереження доручили місцевій владі. У травні 1947 р. була прийнята відповідна постанова Батуринського райвиконкому. Голову Батуринської сільради А. Котляра зобов'язали взяти парк Кочубея як «історичну і художню цінність» під свій особистий контроль. Постановою заборонялося

проводити на його території випас худоби, проїзд будь-яким транспортом, а також самовільні рубки і знищення дерев парку. До конкретних заходів належало проведення розчистки парку і утримання його в «культурному» стані. Місцева влада мала провести роз'яснювальну роботу з населенням Батурина. Призначався штраф за порушення цієї постанови – 100 руб. або примусові роботи до 1 місяця. Контроль за виконання постанови поклали на голову Батуринської сільради, завідувача комунального господарства і на органи міліції [2, с. 574].

4 червня 1952 р. на засіданні Батуринської сільради знову постало питання благоустрою «Кочубеївського саду». В протоколі засідання зафіксовано ряд питань щодо впорядкування території парку: «Обгородити парк в урочищі «Кочубеївський сад», прополоти в парку 0,30 га клену самосійного. Завершити обкопування території парку, яке розпочав з власної ініціативи місцевий житель М. Каторженко» [2, с. 587].

23 квітня 1953 р. комісія на чолі з інспектором з охорони пам'яток архітектури Чернігівської області А. Яворівським обстежила будинок В. Кочубея, що являв тоді собою «цегляне приміщення без даху, вікон, дверей; відсутні перекриття і підлоги, стіни знаходяться в стані руйнування». В підвалі будинку, де комісія виявила нари та залишки згарища, «нелегально хтось має притулок». Через 6 років інший інспектор з охорони пам'яток М. Призонт знову фіксував жалюгідний стан пам'ятки – «збереглася одна «коробка», яка із року в рік руйнується» [2, с. 591].

У вересні 1959 р. провели обстеження парків Батурина. У акті обстеження, який складала інспектор з охорони пам'ятників архітектури М. Призонт та заступник голови виконкому Батуринської районної ради депутатів трудящих Ровний, зазначається, що біля будинку Кочубея збереглася липова алея, яка підводить до західної частини парку. Збережено окремі дерева та окремі групи дерев. Загалом парк для обслуговування населення не існує: його доріжки та стежки заросли бур'яном і дикорослими

чагарниками. Парковий став, водне дзеркало якого складало 1,5 га, – висох, дамбу ставу зруйновано. Площа парку розміром 10 га вкрита чагарниками, внаслідок чого з'явилася велика кількість сухостійних та інших уражених хворобами дерев, що підлягають вирубці. Для відновлювальних робіт по парку, який є зразком паркової архітектури, орієнтовно знадобиться 500 тис. руб. Для відновлювальних робіт по будинку Кочубея – 300 тис. руб. [2, с. 609–610].

Перше ґрунтовне обстеження будинку В. Кочубея в Батурині у 1960 р. здійснив дослідник архітектури Лівобережжя М. Цапенко. Він відніс будинок до числа пам'яток кінця XVII ст. і зазначив: «В перебудованому вигляді він проіснував до Вітчизняної війни. Під час війни будинок дуже постраждав, вціліли лише підвал та частина зовнішніх стін. Дослідження показали, що в XIX ст. збережені давні стіни по зовнішньому периметру були обкладені новою кладкою. Наземна частина будівлі виявилася ніби закрита в футляр і завдяки цьому збереглася. Під будинком розташований великий підвал з глибокими нішами-шафами в стінах. Будівель такого типу на Україні майже не збереглося» [5, с. 233].

Того ж таки року було розроблено 20-річний план реставраційних і консерваційних робіт на пам'ятках Чернігівської області. Цей план передбачав і реставрацію будинку В. Кочубея об'ємом 1500 м³, який у той час перебував на обліку обласного Відділу у справах будівництва й архітектури Чернігівської області [6, арк. 1].

У 1967 р. група співробітників Інституту мовознавства АН УРСР звернулися до щойно створеного Українського товариства охорони пам'яток історії та культури з проханням вжиття заходів для збереження пам'яток архітектури Батурина. Наступного року Чернігівська обласна організація Товариства схвалила пропозицію про реставрацію будинку В. Кочубея.

Загальний кошторис реставраційних робіт пам'ятки архітектури складав 83,5 тис. руб. Реставрація розпочалася у 1970 р. за рахунок

Держбюджету та коштів Чернігівської обласної організації охорони пам'яток архітектури. На роботи 1974 р. ця організація виділила 3 тис. руб. Виконавцями ремонтно-реставраційних робіт були фахівці Міжобласної спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні, яку очолював А. Крохін [7, арк. 1].

По завершенню реставраційних робіт у 1975 р., згідно наказу № 52 Міністерства культури УРСР, в будинку В. Кочубея відкрився історико-краєзнавчий музей – відділ Чернігівського обласного історичного музею. У 1993 р., на виконання Постанови Кабінету Міністрів України № 445 від 14.06.1993 р. на базі краєзнавчого музею було створено Батуринський державний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця».

Отже, садиба Кочубеїв являє собою унікальний комплекс пам'яток: будинок є пам'яткою архітектури національного значення, парк – пам'яткою садово-паркового мистецтва місцевого значення, а територія, яку вони займають, пам'яткою археології місцевого значення. Протягом трьох століть садиба Кочубеїв зазнавала як істотної руйнації та занепаду, так і відбудови та відродження. Завдяки проведеним реставраційним роботам будинок генерального судді В.Кочубея, що єдиний з будівель кінця XVII ст. зберігся на території садиби, отримав «нове життя» і сьогодні є музейним об'єктом Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Rebrova N. Novi vidomosti z istorii sadyby Kochubeiv u Baturyni. *Siverianskyi litopys*. 2020. №1(151). S. 168–172.

2. Baturyn: storinky istorii: Zbirnyk dokumentiv i materialiv / Redkol.: Kovalenko O.B. [ta in.]; Vyd. 2-e, dop. Chernihiv: Vyd. Lozovyi V.M., 2012. 882 s.; 30 il.

3. *Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti*. F. R-4653. Op. 3. Spr. 7.

4. Kiiashko L. Prodovzhuvachi spravy P.I. Prokopovycha v Baturyni v 20-kh rr. XX st. *Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii «Vydatni diiachi*

Baturynskoho kraiu», prysviachenoï 230-i richnytsi z dnia narodzhennia P.I. Prokopovycha. Nizhyn: Aspekt-polihraf, 2005. S.19–24.

5. Tsapenko M. Arkhitektura Livoberezhnoi Ukrainy XVII–XVIII st. M., 1967. 233 s.

6. *Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. F. R-1046. Op. 1. Spr. 323.*

7. *Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. F. R-1046. Op. 1. Spr. 559.*

Рисунок 1. Будинок В. Кочубея. Фото 1897 р.

Рисунок 2. Будинок В. Кочубея. Фото 1949 р.

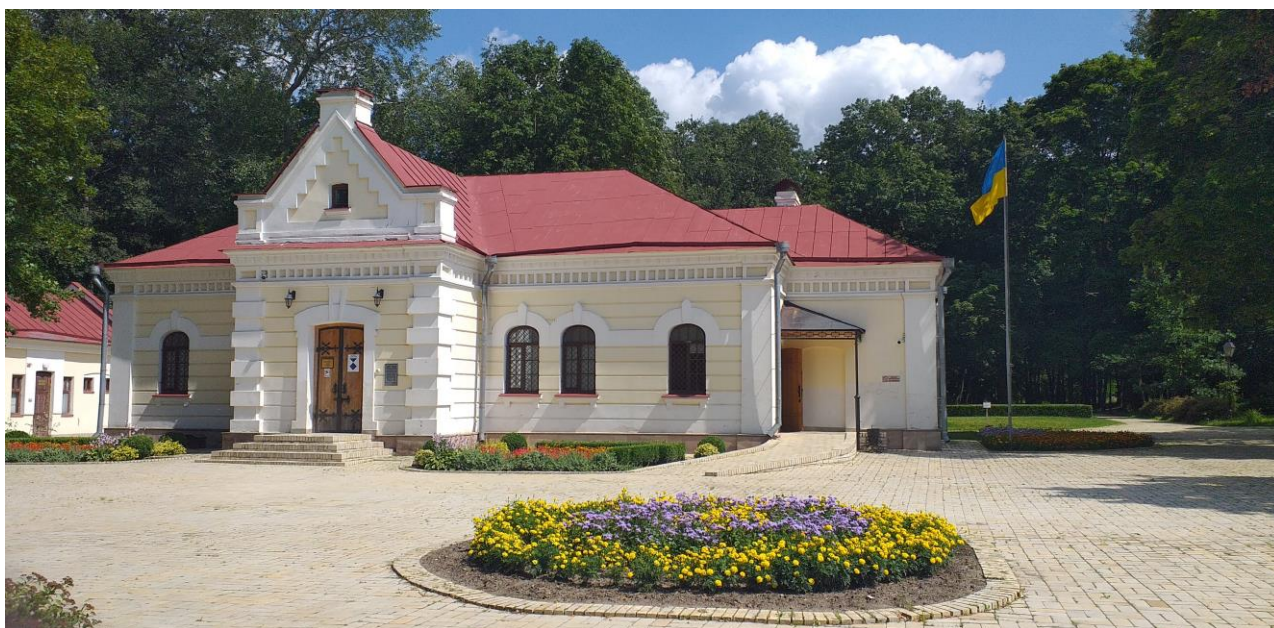

Рисунок 3. Будинок В. Кочубея. Фото 2022 р.